

Савелюк Н. М.

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються основні теоретико-методологічні засади та принципи психосемантичного підходу до проблеми дослідження свідомості особистості. На прикладі розгляду процедури та узагальнених результатів комплексного констатувального експерименту здійснено обґрунтування переваг зазначеного підходу.

Ключові слова: свідомість, суб'єктний підхід, когнітивна психологія, психосемантика, громадянська свідомість, категоріально-смілова структура.

В статье анализируются базовые теоретико-методологические основы и принципы психосемантического подхода к проблеме исследования сознания личности. На примере рассмотрения процедуры и обобщенных результатов комплексного констатирующего эксперимента произведено обоснование достоинств указанного подхода.

Ключевые слова: сознание, субъектный подход, когнитивная психология, психосемантика, гражданское сознание, категориально-смысловая структура.

The article deals with main theoretical and methodological principles of psycho-semantic approach to the problem of personality's consciousness. On the basis of the procedure of complex affirmation experiment and generalization of its results the advantages of the given approach have been confirmed.

Key words: consciousness, subject approach, cognitive psychology, psycho-semantics, civic consciousness, categorical semantic structure.

Постановка проблеми. У зв'язку із відомими суспільно-політичними подіями та ціннісно-орієнтаційними трансформаціями в Україні останнім часом чимала увага приділяється вивченню закономірностей функціонування різних аспектів свідомості: насамперед, національної, громадянської, політичної, економічної, екологічної, релігійної її сфер. Деякі з попередніх теоретичних міркувань та емпіричних розвідок при цьому переосмислюються,

тоді як інші моменти досліджуються на теренах вітчизняного наукового простору вперше.

Розпочинаючи власні розвідки на цій все ще значною мірою “малозвіданій цілині”, будь-який науковець зустрічається із проблемою більш-менш чіткої дефініції того чи іншого (з вище згаданих) термінологічного конструкту. І така “карма” тяжіє над подібними спробами значною мірою через ключову складову відповідних конструктів – ледь не міфічну “свідомість”.

Так, ще О.Леонт'єв проблему вивчення свідомості називав центральною таємницею людської психіки [6]. І до наших днів, незважаючи на вагомі зусилля авторитетних дослідників, ситуація мало в чому змінилася. Розуміючи це, Ю.Швалб розглядає свідомість як своєрідну “Попелюшку” сучасної психології, котру всі використовують, але якою ніхто серйозно не займається, у зв'язку з чим для більшості психологічних теорій відповідний феномен перетворився у зручне “порожнє” місце, куди можна “звалювати” все, що “усвідомлюється” [11, 4]. В.Аллахвердов взагалі описує предмет нашого інтересу як “логічний парадокс”, обґрунтовуючи це тим, що він має чи не сотню різних і суперечливих тлумачень, які переважно залишаються в межах емпірики у формі констатації і так очевидних переживань [1, 105].

Відповідно, не легшою виглядає ситуація і з численними “пагінцями” досліджуваного поняття – “національними”, “екологічними”, “економічними” і т.д. Окремі з них, як демонструє вдумливий аналіз теоретичних публікацій, взагалі дуже складно чітко диференціювати між собою. Це стосується, зокрема, “національної”, “громадянської” та “політичної” свідомості, що останнім часом стали частим предметом психологічних рефлексій. З подібною проблемою ми зустрілися на початках власних теоретичних та емпіричних розвідок, розуміючи, що допоки ключове для предмету наукових пошуків поняття не знайде свого розмежувального зі спорідненими концептами означення, валідність будь-якого дослідження залишатиметься примарною. І саме тоді по-справжньому рятівним став для нас інструментарій психосемантики, що втілює собою основні засади суб'єктно орієнтованого підходу у психології. На нашу думку, його використання дало змогу побачити конкретну феноменологічну реальність за значною мірою абстрактним конструктом “громадянські цінності”, що зазвичай стає ключовим при визначенні даного поняття, при цьому не зауважуючи якісь відмінні, особливі ознаки відповідних цінностей.

Отже, **мета статті** – теоретико-методологічне обґрунтування та опис результатів емпіричної апробації переваг психосемантичного методу на прикладі дослідження громадянської свідомості суб'єкта в її розмежуванні з дотичними феноменологічними реальностями.

На теренах українського та російського наукового простору фундаментальну свою концептуалізацію категорія "свідомість" одержала в межах діяльнісної парадигми – як найвищий рівень розвитку психіки людини, що у своєму відображувальному характері зумовлений, насамперед, конкретними суспільно-історичними обставинами життєдіяльності та неможливий поза соціальним способом буття. Аналогічні визначення й до наших днів зберігають свій авторитет, часто зустрічаючись у досяжних для широкого загалу словниках, підручниках, посібниках тощо.

Хрестоматійними у цьому відношенні стали цитати та перефразування з відомої монографії "Діяльність. Свідомість. Особистість" О.Леонтьєва [6, 140-154]. На його думку, теоретичний рівень опису структури свідомості неодмінно пов'язаний з визнанням її багатовимірності. Виходячи з такої позиції, вчений виокремлює три основні різнорівневі її складові: чуттєву тканину образу, значення і смисл. Останню з них – смисл як індивідуальне значення – О.Леонтьєв навіть пропонує розглядати як п'ятий "квазівимір" свідомості (після трьох просторових вимірів, а також часу та руху як об'єктивно існуючих форм буття). Свідомість, згідно з підходом дослідника, – це суб'єктивна картина світу, котра завжди має своєю детермінантою щось спочатку зовнішнє, "відчужене" щодо індивіда, яке у процесі інтеріоризації поступово переходить у внутрішні, "свої власні" форми й навіть може феноменально переживатися як відносно автономне від об'єктивної реальності. Завдяки системі сформованих значень все ж таки зберігається зв'язок індивідуальної свідомості з суспільною свідомістю, а отже, і принципова можливість функціонування соціуму як сукупності окремих осіб. При цьому у свідомості конкретної індивідуальності історично вироблені значення завжди набувають своєрідних відтінків, тобто суб'єктивуються і стають "особистісними смислами".

В. Зінченко додає до вищерозглянутої структури ще одну складову – "біодинамічну тканину живих рухів і дій", котру разом з "чуттєвою тканиною образу" відносить до буттєвого рівня свідомості, а систему значень і смислів – до рефлексивного її рівня [5, 20-25]. Згаданий дослідник, зокрема, зазначає, що сформовані у свідомості

значення фіксують результат розвитку людини “не в умовах робінзонади, а всередині культурного цілого”, оскільки їх сутністю виступає викристалізований у певних ідеальних формах сукупний досвід суспільного буття. Сенси ж демонструють єдність знання та ставлення до цього знання у структурах завжди “пристрасної” свідомості, яка належить конкретному суб’єкту й взаємозв’язана зі специфічними особливостями системи його діяльностей. Іншими словами, категорія “значення” відображає взаємозв’язок індивідуальної свідомості зі свідомістю колективною, суспільною, соціальною, а категорія “смісл” – вкоріненість свідомості в екзистенціалі буття конкретної людини як унікальної істоти.

Ще більш ускладнює трикомпонентну модель О. Леонтьєва Ф.Василуок, перетворивши її на так званий “психосеміотичний тетраedr”. Згідно з останньою моделлю, свідомість – це феноменологічне переживання певного живого образу, який “пульсує” і “переливається” у силовому полі, утвореному чотирма основними “полюсами”. Перший з них (предметний зміст образу) репрезентує собою конкретну об’єктивну реальність; другий (значення) – світ людської культури; третій (слово) – мову як систему знаків; четвертий (особистісний смісл) – унікальний внутрішній світ суб’єкта [4, 8].

Започаткований цими та іншими корифеями російської психології поняттєвий тандем “значення-смісл” знайшов продовження свого розгляду й у новітніх наукових дискурсах. Серед найвідоміших учасників таких дискурсів варто назвати, насамперед, О.Артем’єву, Г.Балла, О.Леонтьєва, Д.Леонтьєва, В.Петренка та ін. Зі змісту публікацій згаданих авторів, а також хронології їх виходу у світ помітно, що співвідношення “значень” і “сміслів” у структурі свідомості було й залишається актуальною не тільки теоретичною, а й практичною проблемою, котра кожного разу розкривається новими гранями.

Наприклад, Г.Балл у своїх теоретичних рефлексіях цю класичну діаду перетворює на тріаду: “об’єктивне (реальне) значення – суб’єктивне значення – суб’єктивний смісл” [3]. Згідно з його підходом, перший з конструктів позначає зміст сукупного соціального досвіду, який зафіксовано у суспільній свідомості (або соціетальній психіці) і котрий, у зв’язку з цим, виступає предметом переважно філософських, соціологічних, політологічних і т.п. розвідок. А ось два останні концепти відповідають суб’єктивній реальності як предмету власне психологічного дослідження.

О. Артем'єва звертає увагу на те, що значення, які фіксуються у традиційному психосемантичному експерименті, завжди є індивідуальними значеннями, а іноді й особистісними смислами. Погоджуючись з О.Шмельовим, вона стверджує, що ці утворення реально зливаються в єдиному механізмі відображення світу, яке повинне нести в собі як адекватність об'єктивній реальності, так і відповідність ціннісним структурам суб'єкта [2, 28-29].

Д. Леонт'єв останнім часом взагалі ставить своїм основним завданням обґрунтування того, що діяльнісне трактування значення та смислу несумісне з їх протиставленням один одному у вигляді полярної опозиції [7]. Між даними категоріями, на думку дослідника, існують не антагоністичні, а родо-видові зв'язки, при цьому ширшим за обсягом є "смысл". Д.Леонт'єв вважає, зокрема, що смысл як такий складають наступні його компоненти: значення, котре є інваріантним в умовах певної культури складником; особистісний смысл, який зумовлений індивідуальним досвідом конкретного суб'єкта; смислові нашарування, що формуються у зв'язку із залученням людини у номінальні та реальні спільноти (вікову, гендерну, етнічну, державну та ін.).

В. Петренко зауважує, що значення (особливо поняття як найбільш розвинута його форма), будучи засобом сприймання та опису реальності, як таке саме по собі може й не усвідомлюватися. Для повноцінного ж усвідомлення необхідне вираження його в системі інших понять, що узгоджується з методологією системного підходу. Тому предметом експериментальної психосемантики виступають категоріальні структури свідомості як сформована система значень, яка опосередковує всі когнітивні процеси індивідуального чи колективного суб'єкта [8].

Загалом саме зацікавленість психологічними аспектами проблемами "осмислення значень" та "означення смислів", в основі якої лежить більш фундаментальна дилема "соціально-індивідуальне", виступила одним з основних евристичних рушіїв для появи й розгортання психосемантичних досліджень в Росії та Україні. Тому і в наш час категорії "значення" і "смысл" залишаються базовими при визначенні психосемантики як галузі психології.

Співзвучні вітчизняним дослідження свідомості в Європі та у США зародилися в рамках когнітивної та необіхевіористичної парадигм. Як відомо, перший напрямок зосередився на вивченні специфіки функціонування пізнавальних психічних процесів, в

основу ж другого підходу лягла проблема експлікації внутрішніх структур, що опосередковують “стимул” і “реакцію”.

Одним із провісників когнітивної парадигми у психології вважається Дж.Келлі [10, 431-434]. Провідна ідея його концепції, на якій базуються всі інші запропоновані дослідником теоретичні постулати, така: людина створює свої власні способи бачення та розуміння світу, в якому вона живе, а не знаходить їх там вже готовими. Все це відбувається через посередництво “особистісних конструктів” – взаємозв’язаних поняттєвих моделей реальності, які людина спочатку створює ментально, а вже потім намагається перевірити реально. І хоча така перевірка не завжди завершується вдало, поза такими утвореннями, на думку Дж.Келлі, світ переживався б як щось недиференційоване, дифузне та непрогнозоване.

Зауважимо, що теорія Дж.Келлі – одна з небагатьох, яка розглядає категоріальну систему індивідуальної свідомості у контексті функціонування цілісної особистості. Здебільшого ж представники когнітивного напрямку психології описують різні види значень у вужчому концептуальному просторі – наприклад, у контексті численних моделей організації довготривалої семантичної пам’яті.

Точкою відліку зарубіжної експериментальної психосемантики як самостійного напрямку досліджень прийнято вважати праці Ч.Осгуда, який запропонував метод семантичного диференціалу для вимірювання конативного значення об’єктів (тобто їх так званого “афективно-чуттєвого тону”). Унаслідок численних емпіричних досліджень на різноманітному матеріалі згаданий дослідник та його послідовники запропонували розглядати значення як вектор у семантичному просторі свідомості [12]. Класична – трифакторна – модель такого простору має, відповідно, три координатні вісі, узагальнено названі “Оцінка”, “Сила”, “Активність”. Іншими словами, при оцінюванні індивідом певного фрагменту реальності різні її ознаки зазвичай поєднуються в ці базові групи, на основі чого й здійснюється індивідуальна диференціація об’єктів.

Аналіз та узагальнення особливостей конкретних психосемантичних досліджень дали змогу виокремити дві базові стратегії їх організації. Перша з них полягає в тому, щоб пропонувати респондентам для оцінювання вже готові вербальні чи невербальні стимули, одержані методом контент-аналізу змісту певних авторитетних джерел або методом експертних оцінок, а не шляхом виявлення власних уявлень представників сформованої вибірки. Подібний підхід, на нашу думку, відповідає саме необіхевіористичній

парадигмі, оскільки дає можливість з'ясувати внутрішні репрезентативні реакції не тільки і не стільки на значущі, скільки часто на нейтральні або навіть відчужені для суб'єкта зовнішні стимули. І хоча піддослідний описуватиме, групуватиме, шкалюватиме такі стимули, проте реальні суб'єктні передумови здійснення подібних процедур можуть так і залишитися гіпотетичними.

Інша стратегія передбачає експлікацію тих дійсно індивідуальних значень або особистісних конструктів, якими реально користуються респонденти при сприйманні та осмисленні певних аспектів реальності. Це можна зробити, наприклад, за допомогою методу репертуарних ґраток Дж.Келлі або із залученням інших проєктивних методик. Ми вважаємо, що саме в цьому випадку повноцінно використовується весь позитивний потенціал суб'єктної парадигми у психології.

Крім того, можливий ще й компромісний варіант між згаданими стратегіями, який доцільно розглядати як комплексний підхід. Він може виявитися необхідним тоді, коли дослідницьким завданням буде, між іншим, виявлення "результуючих" психосемантичних структур, що відображають процеси накладання зовнішніх соціальних орієнтирів на власне ціннісно-смісловне поле певного суб'єкта (індивідуального або колективного). Саме таким чином, на нашу думку, можна пізнати реальний психологічний підтекст вербальних або поведінкових реакцій людей на ті або інші стимули.

Тому в кінцевому підсумку ми обрали комплексний стратегіальний підхід до організації констатувального психосемантичного експерименту. Він передбачав два основні етапи: на першому стимулювалося формулювання самими респондентами "громадянських" конструктів за допомогою написання невеличких творчих робіт на відповідну тематику, на другому – здійснювалося традиційне для психосемантики суб'єктивне шкалювання узагальнених таких конструктів у чотирьох ідентифікаційних контекстах ("ідеального громадянина", "реального громадянина", "Я-ідеального", "Я-реального"). В якості піддослідних було обрано студентів як представників інтелектуально та політично активного соціально-демографічного прошарку [9].

Інтерпретація базових категоріально-сміслових структур, виявлених у контексті усіх чотирьох експериментальних ідентифікацій, дала змогу виокремити сутнісну ознаку розвиненої громадянської свідомості особистості, котру умовно названо "духовно-територіальною прив'язаністю". Зауважимо при цьо-

му, що у попередніх теоретичних розвідках подібне ціннісно-орієнтаційне утворення як системоутворювальне у контексті формування та функціонування громадянськості чітко не окреслювалося та не описувалося.

Цікаво, що “реальна” громадянська самосвідомість піддослідних характеризується, по-перше, смисловим антагонізмом традиційних громадянських орієнтирів (наприклад, “праці на благо інших” і “чесного сплачування податків”) з іншими моральними вартостями; по-друге, суб’єктивним розмежуванням духовної підтримки своєї нації з бажанням жити в межах відповідної території – на відміну від уявлень про громадянський ідеал. На нашу думку, саме друга з виявлених особливостей вказує на феноменологічну межу між національною та громадянською свідомістю. Адже можна належати до представників діаспори з високорозвиненою національною свідомістю, не виявляючи при цьому бажання повернутися на історичну Батьківщину. І саме такий спосіб національного буття поза територією своїх коренів, на жаль, схвалює значна частина сучасного студентства.

Отже, психосемантичний підхід до проблеми дослідження індивідуальної або суспільної (колективної) свідомості передбачає виокремлення таких основних одиниць аналізу цього феномену, як значення та смисли. Виявлення перших передбачає залучення в основному так званих об’єктно орієнтованих методів і методик, других – суб’єктно орієнтованих. Проте, оскільки у структурах реально функціонуючої свідомості значення та смисли нерозривно взаємозв’язані, то найбільш адекватним в даному випадку видається комплексний стратегіальний підхід. Саме він дав змогу виокремити ціннісно-орієнтаційне утворення з умовною назвою “духовно-територіальна прив’язаність” як сутнісне для феноменології власне громадянської свідомості.

Важливі перспективи наступних наукових розвідок пов’язані, на нашу думку, з комплексними психосемантичними дослідженнями також економічної, екологічної, релігійної свідомості особистості, які поки що у контексті української психології ще не знайшли свого повноцінного розгортання.

Література:

1. Аллахвердов В. М. Поддается ли сознание разгадке? // Психология сознания / Сост. и общ. ред. Л. В. Куликова. – СПб.: Питер, 2001. – С. 98-108.

2. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Под ред. И. Б. Ханиной. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.
3. Балл Г. О. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Науково-практична конференція/ За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби та ін. – К., 2003. – С. 61-67.
4. Василюк Ф. Е. Структура образа (К 90 летию со дня рождения А. Н. Леонтьева) // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5-19.
5. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15-36.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Леонтьев Д.А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – № 5. – С. 19-30.
8. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 480 с.
9. Савелюк Н. М. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
10. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Пер. с англ. Меленевской С., Викторовой Д. – 3-е междунар. изд. – СПб.: Питер, 2002. – 608 с.
11. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). – К.: Милленниум, 2003. – 152 с.
12. Osgood C. E. The nature and measurement of meaning / Psychol. bulletin. – 1952. – V. 49. – P. 197-237.